

АКИМОВ

Ігор Андрійович —
член-кореспондент НАН
України, директор Інституту
зоології ім. І.І. Шмальгаузена
НАН України

ХАРЧЕНКО

Віталій Олександрович —
кандидат біологічних наук,
завідувач відділу паразитології
Інституту зоології
ім. І.І. Шмальгаузена
НАН України

Микола Миколайович Щербак
(1927–1998)

ВЧЕНИЙ — НАТУРАЛІСТ

До 90-річчя від дня народження члена-кореспондента НАН України М.М. Щербака

Матеріал присвячено 90-річчю від дня народження відомого українського зоолога, основоположника української школи систематиків-герпетологів, ініціатора створення та очільника Зоологічного музею Національного науково-природничого музею НАН України, доктора біологічних наук, професора, заслуженого діяча науки УРСР, члена-кореспондента НАН України Миколи Миколайовича Щербака.

Якщо ви змалку бодай раз побували в Національному науково-природничому музеї НАН України — вважайте, що вам пощастило в житті. Незабаром ми святкуватимемо його сторіччя, і вже понад 50 років у його структурі існує Зоологічний музей, з яким нерозривно, починаючи зі створення першої нової експозиції, пов'язане ім'я М.М. Щербака.

Микола Миколайович народився 31 жовтня 1927 р. в Києві в родині Миколи Павловича та Офелії Домініківни Щербаків. Його батьки тоді були студентами: Микола Павлович навчався в Київському машинобудівному інституті (нині — НТУУ «КПІ імені Ігоря Сікорського»), а Офелія Домініківна — в консерваторії. У 1930 р. після закінчення навчання молодого інженера Щербака розподілили на роботу до Рибінська. Сім'я повернулася до Києва в 1934 р., і тут, в Управлінні шосейних доріг (Ушосдорі), батько Миколи Миколайовича пропрацював усе своє життя.

У 1935 р. Микола пішов до школи. Вона збереглася донині — спеціалізована школа № 7 ім. М.Т. Рильського. Хлопець учився відмінно, але «ботаніком» його ніхто б не назвав. Вулиця наклала відбиток на його інтереси і, як не дивно, пробудила такі якості, як рішучість, справедливість, хоробрість, уміння захистити себе. Рогатки, самопали, фінки — у ті роки кожного хлопчика все це притягувало, мов магніт.

Він народився натуралістом. «*Стрекалівка** мого дитинства — це чистий куточок дикої природи всього за декілька хвилин

* Стрекалівкою тоді називалася вкрита ярами місцина на Верхній Солом'янці в Києві, на перетині нинішніх вулиць Стадіонної і патріарха Мстислава Скрипника, біля огорожі Покровської (Платонівської) церкви (<https://www.interesniy.kiev.ua/mestnost-strekalovka-na-verhney-sol/>).

Микола Щербак
влітку 1938 р.

пішки від мого будинку. Там я зі своїми друзями ловив птахів, ящірок, шукав гнізда, колекціонував усе, як Олександр Гумбольдт, і комах, і мінерали. На горішці будинку, в якому я жив, у мене був цілий музей. Я навчився ще в перших класах школи знімати шкурки з птахів. Тут, у ярах, ми робили шашлики зі стріляних горобців, пекли крадену на городах картоплю, іноді купували в складчину тараню (20 коп. за кілограм) і почували себе робінзонами», — писав М.М. Щербак у своїх спогадах, опублікованих у 32-му числі щорічника «Наука і культура». Були й інші місця, близькі серцю юного натураліста. Десь у 1939 р., знайшовши не відому йому паразитичну рослину на коренеплодах буряка, Микола пішов на кафедру ботаніки Київського університету, де познайомився з професором Володимиром Вільгельмовичем Фінном, який допоміг із визначенням — знахідкою виявився перстенець, — і рекомендував допитливому хлопчикові поступити в гурток юннатів при університетському Ботанічному саду. Літо 1940 р. Микола провів на дослідній ділянці, вирощуючи рис. З 12 вирощуваних ним сортів кілька успішно акліматизувалися і дали пристойний урожай. У павільйоні юннатів на ВДНГ СРСР ці результати експонувалися серед інших робіт українських юннатів. Миколу було відзначено срібною медаллю і він потрапив на обкладинку журналу «Кол-

госпник України». Ця фотографія згодом відіграла велику роль у його житті.

На початку війни хлопцю було неповних 14 років. Родина евакуювалася. Харків, Куп'янськ, Миллерове, Саратов. За його спогадами, саме тут він ідентифікував себе як українця. Далі була Сизрань, потім Пенза. Усі воєнні роки Микола займався полюванням, і здобич — дрібні птахи, ховрашки, — крім колекції шкурок, ішла в їжу. До річч, тут він знайшов новий для цієї місцевості вид ховраха. Його шкурка і нині зберігається в Зоологічному музеї. У Пензі, додавши до свого віку два роки, Микола вступив у мисливське товариство і змінив рогатку на стару берданку.

Родина повернулася до визволеного Києва 8 березня 1944 р. З точки зору батька-інженера, пристрасть Миколи до біології була дитячою забавкою, яку не можна було розглядати серйозно, і хлопця з дев'ятого класу відправили на восьми-місячні підготовчі курси при Київському політехнічному інституті, які давали середню освіту і право вступати до КПП без іспитів. Він поступив на хіміко-технологічний факультет. У червні 1944 р. Микола став членом Київського клубу мисливців, купив справжню тульську двостволку. Підробляв, постачаючи зоомагазину власноруч виготовлені опудала дрібних птахів.

Душа хлопця не лежала до вивчення хімічної технології, тож він вирішив перевестися на біологічний факультет Київського державного університету. Звісно, батькам про це знати було не потрібно. Процес переведення і задіяні при цьому механізми детально описані в спогадах Миколи Миколайовича. Дозвіл на переведення з КПП був підписаний завдяки знайомствам у клубі мисливців. Дозвіл Управління у справах Вищої школи при Раді Міністрів Української РСР підписав його начальник С.М. Бухало, який розчулився, побачивши юннатське фото на обкладинці журналу «Колгоспник України». Зарахування на біофак Київського державного університету «забезпечив» завідувач кафедри зоології професор Володимир Михайлович Артоболевський, з яким Микола був знайомий на ґрунті захоплення орнітологією. Це була Доля. Батьки зрозуміли.

Його енергія переливалася через вінця. Він швидко став секретарем комсомольської організації спочатку курсу, потім факультету. З перших днів навчання почав відвідувати університетський Зоологічний музей, і вже влітку 1946 р. доцент В.П. Корнєєв узяв його разом із третьокурсниками на літню практику до Криму для збору матеріалу для музею (є щоденник цієї поїздки). Наступного літа разом із ентомологом В.М. Єрмоленком поїхав у Карпати. Зупинилися в Рахові, звідки ходили в гори на екскурсії тривалістю до 4 днів. Тут він вперше зіткнувся з війною, що точилася в цих лісах. Студент був вражений побаченим. За бажання щось зрозуміти потім дорого заплатив. З липня 1947 р. почав працювати препаратором Зоологічного музею КДУ. Восени того самого року на студентській науковій конференції виступив з доповіддю про біологію крячків Середнього Дніпра.

Улітку 1948 р. Микола мав їхати на практику на Біле море. Не склалося. Після закінчення третього курсу 1 червня 1948 р. 20-річного студента було заарештовано та 28 серпня 1948 р. засуджено «особым совещанием» за «участь у банді українських буржуазних націоналістів» за статтями 54-1а (зрада Батьківщини) та 54-11 (участь у контрреволюційній організації) Карного кодексу УРСР до семи років. Покарання відбував у Дубравлазі (Мордовія, Потьма). Перший рік валив ліс, ремонтував дороги, однак, захворівши на туберкульоз, опинився в Центральному лазареті Дубравлагу, спочатку як хворий, а згодом як працівник. Пізніше, після шести років арешту, справу було перекваліфіковано на ст. 54-12 — недонесення органам влади про контрреволюційні злочини. Термін покарання — п'ять років. У грудні 1954 р. М.М. Щербак за указом від 27.03.1953 «Про амністію» вийшов на волю і повернувся до Києва. Судимість було знято. При звільненні його попередили, що він має забути про цей епізод свого життя, і видали довідку про те, що з 1949 до 1953 р. він працював фельдшером, а потім клінічним лаборантом у Центральній лікарні. У Миколи Миколайовича також взяли підписку про нерозголошення

Краєвиди київської Стрекалівки. Фото зроблено приблизно 1903 р.

відомостей про місце ув'язнення, і впродовж всього життя аж до 1991 р. він перебував під наглядом КДБ, яке періодично нагадувало про його «провину». Своє життя в советських таборах Микола Миколайович описав у нарисах «Мій друг Саша — Алеф-Акбар Сафаві», «Зустріч з митрополитом Сліпим», «Поет Бондар-Дністровський», «Липовець, він же Липолець, він же Липольц», опублікованих у часописі «Зона» № 12—14.

Кілька разів М.М. Щербак подавав клопотання про реабілітацію, однак реабілітували його лише разом із усією групою колишніх студентів, з яких КДБ колись створило «підпільну націоналістичну організацію» у січні 1992 р. вже після розпаду СРСР.

В останні роки свого життя, будучи тяжко хворим, Микола Миколайович багато часу віддавав роботі в Товаристві політв'язнів та репресованих, спочатку як член проводу, а згодом і як голова науково-методичної ради Товариства. Він брав участь в організації конференцій політв'язнів у Вінниці, Дніпропетровську, Києві, виступав там із доповідями, брав участь у Міжнародному форумі жертв фашистських режимів в Єрусалимі. Мріяв, що таки доживе до міжнародного суду над комунізмом за злочини тоталітарних режимів.

Після визволення намагався поновити навчання в університеті. Дуже допоміг у вирішенні цієї проблеми Павло Григорович Тичи-

М.М. Щербак
після табору

на, на той час голова Президії Верховної Ради УРСР. У своїх спогадах Микола Миколайович також із вдячністю згадує генерала НКВС Георгія Тихоновича Донця, який тоді очолював Ушосдор. Він їздив до Москви клопотати про відновлення хлопця в університеті. Його високе становище допомогло, і Микола одержав дозвіл продовжувати навчання. Його зарахували на четвертий курс заочного відділення, але декан Олександр Вікторович Топачевський дозволив відвідувати заняття стаціонару.

У серпні-вересні 1956 р. М. М. Щербак поїхав у Крим. Поїздка не була випадковою. Він вирішив вивчати амфібій та рептилій цього півострова. На прийняття такого рішення вплинула зустріч на початку року з ленінградським професором Сергієм Олександровичем Черновим, який звернув увагу на те, що в країні дуже багато орнітологів, а герпетологів можна перелічити на пальцях. Щодо рептилій і амфібій Криму, то знання про них залишалися на рівні, викладених у роботі О.М. Нікольського 1916 р.

У 1957 р. Микола Миколайович Щербак одружився з Галиною Йосипівною. Разом вони пройшли великий шлях у науці від аспірантури до захисту кандидатських та докторських дисертацій і гідно прожили своє життя. Родина

на завжди була тим тилом, який давав Миколі Миколайовичу силу міцно стояти на землі.

Після закінчення університету протягом року він не міг влаштуватися на постійну роботу за фахом. Працював в університеті художником кінофотолабораторії, лаборантом кафедри біології Київського медінституту, вів у Каневі погодинно практику студентів. Дуже заважав паспорт з «табірною» фотографією. Наважився взяти його на роботу старшим лаборантом у свій Відділ зоології хребетних Інституту зоології АН УРСР професор Михайло Анатолійович Воїнственський за підтримки директора академіка В.Г. Касьяненка. Протягом 1959–1962 рр. під його керівництвом Микола вже навчався в аспірантурі, а в лютому 1963 р. захистив у Ленінградському університеті кандидатську дисертацію на тему «Герпетофауна Криму та її зоогеографічний аналіз».

Історія створення Зоологічного музею розпочалася ще в травні 1919 р. і була пов'язана з іменем академіка М.Ф. Кащенко. Багатоплановість досліджень, збільшення колективу музею та його наукова зрілість привели до того, що в листопаді 1930 р. на базі музею і деяких інших установ АН УРСР було створено Інститут зообіології (тепер Інститут зоології), а музей став його сектором. Відтоді фонди музею поповнювалися, проте експозиційна частина зменшувалася. У 1948 р., коли зоологічний музей було підпорядковано відділу зоології хребетних, експозиція розміщувалася в частині коридорного приміщення на площі близько 360 м² на третьому поверсі будівлі по вул. Леніна (тепер Богдана Хмельницького), 15. Експонати знаходилися у великих дубових шафах вздовж коридору (окремі з них збереглися й донині в Інституті зоології та музеї). У 1934 р. зоологічний музей було перетворено на Відділ фауністики, систематики та зоогеографії (з виставковою частиною) інституту. У 1935 р. із зоологічного музею (так за традицією називався відділ) виділився музей палеозоології, який пізніше став основою палеонтологічного музею і однойменного відділу інституту. Згадує Галина Йосипівна Щербак: «Після захисту дисертації Микола все частіше говорив про свою мрію створити

сучасний Музей природи і Зоологічний музей як його частину. Михайло Анатолійович Войн-ственський першим підтримав ідею оновлення зоологічного музею і виділив у 1963 році у своєму відділі неструктурну лабораторію, яку очолив М.М. Щербак. Співробітники лабораторії мали опікуватися всіма музейними справами».

Того самого року музей зоології відвідав молодий президент Академії наук Борис Євгенович Патон з донькою, і Миколі Миколайовичу випало показати їм експозицію. Шкода було не скористатися такою нагодою, і екскурсовод, показуючи виставлені експонати, зумів донести до президента Академії думку про необхідність створення нового сучасного зоологічного музею, а ще краще — Музею природи. Мабуть, поряд із довоєнними шафами молодому, ерудованому, емоційному Миколі Миколайовичу зробити це було не надто складно. Бориса Євгеновича зацікавила ідея, і він попросив підготувати для Президії пропозиції щодо створення нового музею. Микола Миколайович до клопотання додав ще й макет залу птахів, який на його прохання зробили студенти архітектурного відділення Київського художнього інституту.

Питання було розглянуте на Бюро Президії Академії наук. Згодом про перебіг засідання розповів Петро Маркович Мажуга, на той час директор Інституту зоології. Проти висловився тільки один з віце-президентів, зауваживши, що зараз не час будувати музеї, мовляв, є справи значно важливіші. Усі інші ідею створення музею підтримали, тож 26 грудня 1963 р. вийшла перша офіційна Постанова Президії АН УРСР «Про створення Музею природи в системі АН УРСР», в якій було передбачено конкретні заходи щодо його будівництва. Пізніше, коли в 1965 р. музейні справи очолив академік АН УРСР Іван Григорович Підоплічко, для музею він запропонував іншу назву — Центральный науково-природничий музей АН УРСР. У створенні музею брали участь чотири інститути. Навряд чи можна сьогодні сперечатися про те, кому ж першому спало на думку організувати музей. Однозначно лише те, що в Миколи Миколайовича ця ідея гніздилася десь у спинному мозку ще з раннього дитинства.

Президент АН УРСР академік Б.Є. Патон разом з М.М. Щербаком та віце-президентом АН СРСР В.О. Котельниковим роздивляються нову експозицію музею

У січні 1965 р. М.М. Щербак було переведено на посаду завідувача нового відділу в Інституті зоології — Зоологічного музею, до складу якого увійшла група науковців — ентузіастів музейної справи: Юрій Васильович Мовчан, Віктор Петрович Шарпило, Юрій Олексійович Костюк і таксидермісти Геннадій Володимирович Сележинський, Юрій Олександрович Волненко, Євген Робертович Заблудовський. Вони почали активну підготовку до створення нової експозиції музею. Організація музею стала справою всього інституту. У 1965—1967 рр. М.М. Щербак керував і брав безпосередню участь у будівництві Зоологічного музею, був автором архітектурно-художнього рішення інтер'єру, принципів оформлення вітрин та композиції багатьох розділів експозиції.

У липні 1966 р. вийшла Постанова Ради Міністрів УРСР про створення Центрально-

го науково-природничого музею АН УРСР у складі п'яти музеїв — ботанічного, зоологічного, палеонтологічного, геологічного та археологічного. За три роки на площі 1200 м² було створено нову експозицію Зоологічного музею і 1 грудня 1967 р., до 50-річчя Жовтневої революції, відкрито для відвідувачів. Так з'явився музей, який за своїм оформленням, масштабом, зручністю для ознайомлення з експонатами перевершував будь-який із зоомузеїв колишнього СРСР і посів гідне місце у світі на рівні з провідними європейськими установами такого типу.

За сім років з 1958 до 1965 р. М.М. Щербак пройшов великий шлях від старшого лаборанта до завідувача відділу. У 1972 р. в Інституті зоології АН УРСР він захистив докторську дисертацію на тему «Ящірки роду *Eremias* Палеарктики». У 1978 р. за цикл робіт «Систематика, екологія і паразитофауна рептилій Палеарктики» М.М. Щербака разом із В.П. Шарпилом було удостоєно премії АН УРСР ім. Д.К. Заболотного. У 1982 р. йому присвоїли звання професора, у 1987 р. — почесне звання «Заслужений діяч науки», а в 1992 р. М.М. Щербака було обрано членом-кореспондентом АН України.

Микола Миколайович мав вибуховий невгамовний темперамент. Його мати казала, що то від діда Домініка. Він не знав слів «це неможливо» і ладен був сам циклювати підлогу, щоб продемонструвати майстрам, як це потрібно зробити. Був вимогливий як до співробітників, так і до себе. Щоранку обходив експозицію і, боронь Боже, побачив би під вітринним склом таргана, який виліз подивитися на останній у своєму житті промінчик сонця. А це важезне 7-міліметрове скло можна було демонтувати лише вдвох.

Будівництво всіх музеїв — складових Центрального науково-природничого музею АН УРСР завершилося лише в 1975 р. Роботу під назвою «Наукова розробка та створення Центрального науково-природничого музею АН УРСР» було висунуто на здобуття Державної

премії УРСР в галузі науки і техніки. До авторського колективу увійшли І.Г. Підоплічко, М.М. Щербак, Г.І. Молявко, Д.М. Доброчаєва, В.П. Франчук, В.П. Шарпило та І.О. Хорошунова. І тут «великий брат» нагадав про себе. Ім'я Миколи Миколайовича Щербака було викреслене чияюсь «компетентною» рукою, а разом з ним й імена інших осіб — щоб не так впадало в око. На премію було висунуто лише одного автора — академіка АН України І.Г. Підоплічка, та присудження премії відбулося вже помертвом.

З 1965 р. і до останнього дня свого життя Микола Миколайович Щербак був завідувачем Зоологічного музею. Завдяки його невтомній праці фондові колекції поповнилися великими зборами із Середньої та Центральної Азії, Далекого Сходу, В'єтнаму та інших регіонів. До 1992 р. музей перебував у складі Інституту зоології ім. І.І. Шмальгаузена АН України, а потім разом із палеонтологічним музеєм увійшов до складу Центрального науково-природничого музею НАН України.

За роки своєї наукової діяльності М.М. Щербак створив українську герпетологічну школу. Він написав і опублікував понад 320 наукових праць, з яких 3 одноосібні монографії, 33 монографії у співавторстві, понад 230 наукових статей, 86 науково-популярних робіт. Микола Миколайович брав участь у 62 експедиціях в різні куточки світу, описав 10 видів, 3 роди рептилій і амфібій. Усі юні натуралісти зачитувалися його книжками «На зміїних стежках», «За рідкісними тваринами» і мріяли потрапити на роботу в музей: чистити крокодила, міняти воду в акваріумах, вимітати тарганів з вітрин і, якщо дуже пощастить, поїхати разом з Миколою Миколайовичем в експедицію.

27 січня 1998 р. Миколи Миколайовича Щербака не стало, проте він продовжує жити у своєму музеї, який тепер названо його ім'ям.

Матеріали для статті були люб'язно надані з родинного архіву Галиною Йосипівною Щербак.